

Грамматикалық форма

Грамматикалық мағына әртүрлі тәсілдер арқылы беріледі. Грамматикалық мағынаны білдіретін синтетикалық тәсілдің бір типі - грамматикалық формалар. Яғни грамматикалық мағынаның бір түрі - *категориялық грамматикалық мағына* грамматикалық формалар арқылы беріледі. Сөйтіп, грамматикалық форма белгілі топтағы сөздердің қосымшалар, грамматикалық тұлғалар (жалғау, жұрнақ) арқылы белгілі жүйелі парадигма бойынша түрленуі болып табылады да, сол арқылы әр тұлғаға сай категориялық грамматикалық мағына беріледі. Осы уақытқа дейін жарық көрген еңбектерде, зерттеулерде грамматикалық форма грамматикалық мағынаны білдірудің сыртқы жағы, грамматикалық тәсілі деп, форманың ішкі мазмұны ретінде қаралып келді. Сөйтіп, грамматикалық мағына мен грамматикалық форма деген ұғымдарды біреуі - әрдайым бір нәрсенің ішкі жағы, мазмұны, екіншісі - оның сыртқы жағы, тұлғасы немесе сол мазмұнның іске асу, көріну тәсілі деп анықтап келдік. Бұл екі ұғымды осылай балама мәнде, бір нәрсенің екі жағы ғана (біреуі - ішкі мазмұны, екіншісі - сыртқы түрі) деп түсіну тіпті де дұрыс емес, өйткені олар (грамматикалық мағына мен грамматикалық форма) әр уақытта бір-бірімен балама, сай бола бермейді. Айталық, лексикалық мағынаның абстракцияланып, жалпылануы арқылы пайда болатын жалпы грамматикалық мағына, сондай-ақ аналитикалық тәсіл арқылы берілетін қатыстық грамматикалық мағына ешбір грамматикалық формасыз-ақ беріледі. Мысалы, *тау, тас, үй, көл және бала, қыз, әке* сияқты сөздердегі жалпы заттық мағына, алғашқы топтағы сөздердегі жансыз (нелік) заттар, соңғы топтағы сөздердегі адамға байланысты (кімдік) заттар мағынасы грамматикалық мағыналар екендігінде ешбір күмән жоқ. Бірақ бұлардың ешқайсысы да грамматикалық форма арқылы берілмеген.

Сондай-ақ, аналитикалық тәсілдің түрлері болып табылатын негізгі сөздердің бір-бірімен тіркесуі, негізгі сөз бен көмекші сөздің тіркесі арқылы, сөздердің қосарлануы, сөйлемдегі сөздердің орын тәртібі мен дауыс ырғағы, интонация т.б. арқылы грамматикалық (дұрысында қатыстық грамматикалық) мағынаны білдіруде де ешбір форма жоқ. Сондықтан да грамматикалық форма арқылы грамматикалық мағынаның берілуі дегенде әңгіме жалпы грамматикалық мағына атаулы емес, грамматикалық мағынаның бір түрі болып табылатын *категориялық грамматикалық мағына* жайында ғана болу керек.

Қазақ тілінде грамматикалық форма дегенге белгілі бір грамматикалық топтағы сөздердің (сөз табының) түрлену, өзгеру жүйесі болып табылатын парадигмалық сипаттағы тұлғалары, форма тудырушы қосымшалары (форма тудыратын жұрнақтар мен жалғаулар) жатады. Өйткені олар (сөз табының парадигмалық сипаттағы тұлғалары) белгілі бір категориялық грамматикалық мағынаны білдіріп, түрлену жүйесіне байланысты әрі тектес, бірыңғайлас, әрі өз ішінде бір-біріне қарама-қайшы мәндегі грамматикалық мағыналар бірлігінен тұрады.

Мысалы, тәуелдік жалғаулары 3 жақта тәуелдік категориясына тән категориялық грамматикалық мағынаны білдірсе, тәуелдік жалғаулары осы категорияны құраушы парадигмалық жүйе құраушы грамматикалық формалары болып табылады. Сол сияқты етістіктің шақ тұлғалары іс-әрекеттің сөйлеу сәтіне қатысты болып өткені, болып жатқаны не алда болатыны туралы категориялық грамматикалық мағынаны білдіріп, шақ категориясының грамматикалық формалары болып табылады. Грамматикалық форма парадигмалық жүйеде нөлдік форма болуы да мүмкін. Өйткені категориялық грамматикалық мағына түбір семантикасының жалпылануы арқылы берілмейді, яғни категориялық грамматикалық мағына міндетті түрде грамматикалық форма арқылы беріледі. Ол тілдің парадигмалық грамматикалық формалар жүйесінде сөз түбірімен тұлғалық жағынан сәйкес келуі де (нөлдік формада тұруы) немесе сөйлеу кезіндегі жасырын тұлғалар (яғни грамматикалық формалардың түсіп қалып, нөлдік формада тұруы) арқылы берілуі де мүмкін.

Мысалы, *Тыңда, дала, Жамбылды* дегенде *тыңда* етістігі бұйрық райдың 2-жақ жекеше, анайы (сен тыңда) тұлғасында тұрғаны, яғни түбір тұлға емес, грамматикалық мағынаны білдіретін форма (нөлдік форма - сен тыңда) екені өзіне қатысты сөзбен байланысынан көрініп тұр (түбірде бұйрықтық, 2-жақтық, жекешелік, анайылық мағына жоқ) арқылы көрініп тұр. Осы тұлғаның өзі белгілі түрлену жүйесінің (бұйрық райдың жекеше, анайы 2-жағы), жалпы бұйрық райдың бір мүшесі, ал бұйрық райдың өзі жалпы рай жүйесінің бір көрінісі болып табылады да, сол жүйенің әрі тектес, бірыңғай, әрі одан ерекшелігі бар оған қарама-қайшы мәнді көрсетеді. Сондықтан да бұйрық райдың жекеше, анайы 2-жағы мағынасы мен формасы (нөлдік) сол жүйенің, біріншіден, 2-жақ жекеше, сыпайы және анайы, көпше (тыңда-ңыз, тыңда-ндар, тыңдаңыздар), екінші жағынан, 1, 3-жақтағы мағыналары мен тұлғалары арқылы парадигмалық жүйе құрайды. Ал бұйрық райдың өзі жалпы рай категориясының парадигмалық жүйесі болып табылады. Сондай-ақ *Жамбылды* зат атауы тұлғасы жағынан табыс септік болып, мағынасы жағынан тыңдау қимылының тура объектісі мәнін білдіріп, септік жалғау жүйесінің (бір жағынан, атау, ілік, барыс, жатыс, шығыс, көмектес септік мағыналарының бір тектес түрі, екінші жағынан, оларға қайшы мәнді білдіріп, өзгеше форма арқылы берілуі) бір түрі болып тұр. **Ал бұндай ерекшелік бұл контекстен тыс алғандағы *тыңда* деген түбірде жоқ. Сөздің негізгі түбірі - *Тың*, ал *-да* - жаңа сөз тудырушы қосымша. Бұл жерде *-да* есім сөзді етістікке айналдырып, жаңа сөз жасап тұр, сондықтан *тыңда* деген етістіктегі жалпы грамматикалық мағына лексикалық мағынаның абстракциялануы, жалпылануы арқылы пайда болған жалпы грамматикалық мағына – іс-әрекетті білдіруі.**

Сөйтіп, қазақ тілінде грамматикалық формаларға жалғаулар, (көптік, тәуелдік, септік, жіктік) және форма тудыратын жұрнақтар (сын есімнің шырай тұлғалары, етіс, есімше, рай, күшейтпелі етістік, тұйық етістік, көсемше, шақ тұлғалары) жатады. Грамматикалық форма, бір жағынан, сөздің сөйлеу процесінде түрлену жүйесінің тұлғалық көрінісі болып

есептелсе, екінші жағынан, белгілі мәндегі грамматикалық мағынаны білдірудің жолы болып табылады. Яғни, белгілі бір грамматикалық (категориялық грамматикалық) мағына белгілі бір грамматикалық формалар жүйесі я оның түрі арқылы беріліп отырады. Мысалы, тәуелдік мағына (оңаша түрі) 1-жақта: -ым, -ім, -м, 2-жақта анайы: -ың, -ің, -ң, сыпайы: -ыңыз, -іңіз, -ңіз, -ңыз, 3-жақта: -сы, -сі, -ы, -і, тұлғалары арқылы беріледі. Міне, осындай мәндегі тұлға грамматикалық форма деп аталады.